मशीद - मंदिर वाद - गुजरातमधील हिंसाचार आणि हिंदू-मुस्लिम सामंजस्य

- १ -

बाबरी मशीद पाडल्याला यंदा दहा वर्षे पूर्ण होतील. त्या जागी भव्य राममंदिर उभारण्याचे कार्य तडीस नेण्यासाठी विश्वहिंदू परिषदेच्या पुढारीपणाखाली नेटाने व निकराचे प्रयत्न चालू आहेत. देशभरच्या जनसामान्य हिंदूंना विशिष्ट राजकारणी चौकटीमध्ये जागृत व संघटित करण्याचा उद्देशच मूळात डोळ्यासमोर ठेऊन हे रामजन्मभूमी-बाबरी मशीद प्रकरण बारा-तेरा वर्षांपूर्वी हाती घेण्यात आले हे जगजाहीर आहे. राजकारणी बांधणी हाच मुख्य उद्देश असल्याने, राममंदिराच्या उभारणीत अडथळे येणे हे तसे उपकारकच म्हणावयास हवे; समस्या सुटली तर प्रभू रामचंद्रांना वेठीला धरून स्वतःचे राजकीय उद्देश साध्य करू पाहणाऱ्यांची पंचाईतही होऊ शकते.

अयोध्येहून परतणाऱ्या रामसेवकांवर, गुजरातमधील गोध्रा स्टेशनवर, साबरमती एक्स्प्रेसवर हल्ला करून डबे पेटवून देण्यात आले आणि त्या आगीत साठ जण जिवंत जाळले गेले. या घटनेमधून गुजरातमध्ये दंगल उसळली आणि अनेक ठिकाणी मोठ्या प्रमाणावर लोकांना ठरवून जिवंत जाळले गेले. जे काही घडले त्याची सखोल ऐतिहासिक-सामाजिक-राजकीय-आर्थिक चिकित्सा होईलच. एक गोष्ट तर स्पष्टच आहे की, अशा दंगली या त्या त्या ठिकाणच्या राजकीय पुढाऱ्यांच्या (पडद्याआडूनच्या) सूत्रसंचलनाखेरीज होत नाहीत व थांबतही नाहीत. स्थानिक पातळीवर कोण त्यांच्या पाठीशी आहे हे स्थानिक प्रशासनाधिकारी - पोलीस अधिकारी ते पुरेसे कार्यक्षम असले आणि जाणकार असले तर जाणतात आणि मग वरून आदेश येईतोवर प्रशासन व पोलीसयंत्रणा सुस्त राहते. काही निमित्त होऊन लोकक्षोभ उत्पन्न झाला व त्याचा उद्रेक स्थानिक दंगलीच्या स्वरूपात झाला तर तो आटोक्यात आणण्यास शासन - पोलीसयंत्रणा यांना जमते. पण दंगलीचे खरे स्वरूप राजकारणी असते तेथे शासनयंत्रणा - पोलीस वरून आदेश येण्याची वाट पाहतात आणि दंगल फार मोठी व सार्वत्रिक असली तर सैन्याला तैनात केले जाण्याची वाटच पाहिली जाते असे दिसते. सशस्त्र पोलिसांची खास दले शासनाच्या हाताशी असतात. सामान्य अनुभव असा दिसतो की, समाजाला विभागणारे मुद्दे घेऊन, कधी राजकीय, कधी आर्थिक तर कधी धार्मिक-राजकीय दंगल घडून येते तेव्हा प्रशासनयंत्रणा तसेच पोलीसयंत्रणाही निःपक्षपाती राहात नाही. आणि मग सशस्त्र पोलीसदलांचे वर्तन पक्षपाती, हिंस्र व बेलगाम दडपणूक करणारे होते. कोणत्या प्रसंगी कोणाचे पक्षपाती वर्तन कोणाच्या बाजूने होईल हे आपण बऱ्यापैकी वस्तुनिष्ठपणे सांगू शकू अशी आज स्थिती आहे. लोकशाहीकरणाचीच एक खूण व परिणाम म्हणूनही याकडे पाहता येते.

अमूक एका (वा दोन पाच) मुद्यावर सर्वोच्च न्यायालय आपला निर्णय देईल आणि अयोध्येतला पेच सर्वांचे समाधान होऊन सुटेल हे संभवनीय नाही. विश्वहिंदूपरिषदेचे प्रवक्ते विवाद्य जाहीरच करीत आहेत की, मंदिर बांधावयाचे जागीच आपण अंतिमतः मंदिराचे बांधकाम करणारच हे त्यांचे ठरलेलेच आहे. समजा 'वादग्रस्त नसलेल्या' जागी अमूकतमूक पथ्ये सांभाळून मंदिराच्या बांधकामाची प्रतिकात्मक सुरूवात करण्यास परवानगी देणारा निवाडा सर्वोच्च न्यायालयाने

दिला आणि तो काही विचाराने मुस्लिम समाजाच्या पुढाऱ्यांनी तूर्त स्वीकारला, तरी वादाचा व कलहाचा खरा मुद्दा मिटत नाहीच. अयोध्येत राममंदिर उभारण्यानेही तो मिटणारा नाही.

विहिंपछाप हिंदुत्ववाद्यांचे खरे मुद्दे तीन आहेत :

(१) हे सेक्युलर लोकशाही राष्ट्र राहील असे भारतीय राज्यघटनेने जरी घोषित केले असले तरी, हे हिंदू सेक्युलर राष्ट्र आहे हेच सत्य आहे, व ते मान्य करवून घेण्याचा मुद्दा आहे.

(२) या देशातली मुसलमानी राज्ये ही देशाबाहेरून आलेल्या आक्रमकांनी प्रस्थापित केलेली परकी राज्येच होती. त्यांनी येथे जुलुमजबरदस्तीने व हिंसेच्या धाकाने मोठ्या प्रमाणावर धर्मांतर घडवून आणले. यामधूनच पुढे त्यांनी फाळणी घडवून आणली. येथील त्यांचे धार्मिक-राजकीय आक्रमण आता आम्ही परतवून लावले आहे याचे अयोध्येतील राममंदिराची उभारणी हे प्रतीक आहे. ('प्रतीक' स्वरूपात आणखीही काही जागांवरील मशिदी पाडून मंदिरे बांधण्याच्या, वा तत्सम इतरही मागण्या पुढे आलेल्या आहेत.)

(३) भारत हे लोकशाही व सेक्युलर राष्ट्र-राज्य आहे. हे हिंदूंचे राष्ट्र-राज्य म्हणूनच फाळणीच्या घटनेने अस्तित्वात आले, जसे पाकिस्तान हे मुसलमानांचे राष्ट्र-राज्य म्हणून अस्तित्वात आले. येथील मुसलमानांना दुय्यम नागरिक म्हणून वागविण्याची जो राज्यघटनेशी द्रोह होईल आमची इच्छा नाही. हे राष्ट्र-राज्य सेक्युलरच राहील. पण येथील मुस्लिम समाजाने 'इस्लामिक' राजकारण करावयाचे 'पॅन-इस्लामिक' जागतिक राजकारण हा याचा अंगभूत भागच सोडून दिले पाहिजे. याचे व्यावहारिक प्रत्यंतर या समाजाने सतत आणून दिले पाहिजे.

तात्पर्य असे की, ज्या राजकारणाची परिणती १९४७ साली देशाची फाळणी करण्यात झाली, तेच राजकारण थोडे वेषांतर करून आजही चालू आहे. हिंदू व मुसलमान या दोन्ही पक्षांकडून.

- २ -

फाळणीला जीनांनी मनःपूर्वक मान्यता दिली नव्हती; भारत अखंडित राहून त्या भारतात राजकीय सत्तेत एक विशेष स्वरूपाचा हिस्सा त्यांना हवा होता. मुसलमान व हिंदू या दोन समाजांमध्ये त्यांना 'सत्तेचा समतोल' प्रस्थापित करावयाचा होता. तो समतोल प्रस्थापित करण्यासाठी भारतातील काही राज्ये ही मुस्लिम पक्षाच्या अधिपत्याखाली असायला हवीत अशी त्यांची धारणा होती. जीनांच्या कल्पनेतला 'समतोल' हा वास्तविक असमतोल, तोही मुस्लिम पुढाऱ्यांना/पक्षाला 'व्हेटो' अधिकार देणारा असमतोल असणार, मुसलमानांना सत्तेत फाजील जास्त वाटा कायमचा देणारा असमतोल असणार हे स्पष्ट होते. पण हाच न्याय आहे, यातच समत्व आहे अशी मुस्लिम अभिजनवर्गाची जुन्या खानदानी तसेच नवशिक्षित आधुनिक, दोहोंची भूमिका होती. (ही भूमिका अनेकानेक 'राष्ट्रीय मुसलमान' नेत्यांचीही होती हे पुढे सत्यशोधक हमीद दलवाईंना अनुभवास आले.) हा खोडा आपल्या मानेभोवती अडकवून घेण्याचे काँग्रेसच्या पुढाऱ्यांनी नाकारले. मग जीनांनी, मुसलमानांचे समाधान पाकिस्तान या स्वतंत्र राष्ट्र-राज्याच्या निर्मितीनेच

होईल असे १९४० साली घोषित केले. या मागणीची अव्यवहार्यता इतकी उघड होती कारण फाळणीने भारतीय मुस्लिम समाजच दुभंगणार होता. शेवटी, 'फोडा व राज्य करा' (Divide and rule) ही नीती अवलंबणारे ब्रिटिश राज्यकर्ते, काँग्रेस आणि जीना यांच्या हाताबाहेर गोष्टी गेल्या. बंगालचे तत्कालीन मुख्यमंत्री सुऱ्हावर्दी यांच्या जवळपास उघड पाठिंब्याने १९४६ सालच्या अखेरीस कलकत्त्याला मोठी कत्तल झाली. 'दि ग्रेट कलकत्ता किलिंग' असेच तिला म्हटले जाते. तिचे लोण नोआखलीत, मग प्रतिक्रियास्वरूप बिहारमध्ये पसरले. पंजाब, सिंध, वायव्य सरहद्द प्रांत इथली राजकीय परिस्थितीही बिघडली. हंगामी मंत्रिमंडळात लीगने खीळ घालण्याचे, अडवणुकीचे धोरण अवलंबले. काही झाले तरी आपण जून १९४८ पर्यंत सत्तांतर करून जाणारच अशी घोषणा ब्रिटनने केलेली असल्याने भारताचे अखंडत्व कायम राखून राजकीय तोडगा काढण्याचा दबाव उरला नाही. आपण नकारात्मक भूमिका घेत राहिलो तर पाकिस्तान तरी द्यावे लागेल वा आपल्या मनातला 'समतोल' प्रस्थापित करणाऱ्या मागण्या तरी काँग्रेसला मान्य कराव्या लागतीलच हा आडाखा जीनांनी मनाशी बाळगला. एका महत्त्वाच्या बाबतीत जीनांचा आडाखा चुकला. सत्तांतर मुस्लीम लीग व काँग्रेस यांच्या हाती करून जायचे हे (निवडणुकांच्या निकालानंतर) ब्रिटिशांचे पक्के ठरलेले असल्याने, आपण मागतो आहोत त्या सर्व प्रांतांचे मिळून स्वतंत्र राष्ट्र-राज्य म्हणून पाकिस्तान निर्माण करणे भागच पडेल, हा जीनांचा आडाखा चूक ठरला. पंजाब व बंगाल यांचीपण विभागणी करणार असाल, आणि आसाम पूर्णपणे वगळणार असाल, तरच फाळणीचा प्रस्ताव विचारात घेतला जाऊ शकतो; पश्चिम व पूर्व पाकिस्तान यांना जोडणारा भूमीचा पट्टा ('कॉरिडॉर') देण्याचा तर प्रश्नच उपस्थित होत नाही, अशी काँग्रेसच्या नेत्यांनी भूमिका घेतली. ती मान्य झाल्यावर फाळणीचा काँग्रेसच्या नेत्यांनी स्वीकार केला. महात्मा गांधींच्या पाठीमागे (ते बिहार/नोआखलीत होते) हा निर्णय घेतला गेला. जीना व मुस्लिम लीग यांची गळ्यातली घोंड एकदाची उतरली की उरलेल्या भारतात आपल्या स्वप्नातले राज्य आपण चालवू शकू असा हिशेब करून पं. नेहरू, सरदार पटेल प्रभृतींनी फाळणीचे एकप्रकारे स्वागत केले. नेहरू/काँग्रेस यांच्या बाजूने पक्षपात करणाऱ्या लॉर्ड माऊंटबॅटन यांच्यामुळे आपला दारूण पराभव झाला असे जीनांनी मनाने घेतले. माऊंटबॅटन यांच्यावर त्यांचा यामुळे इतका राग झाला की नवोदित दोन्ही राष्ट्र-राज्यांचे गव्हर्नर जनरल काही काळ माऊंटबॅटनच असतील ही अपेक्षा जीनांनी फलद्रूप होऊ दिली नाही.

- ३ -

लोकशाही व्यवस्था ही अशी राज्यव्यवस्था आहे की तिच्यामध्ये सत्तास्पर्धेमध्ये संख्याबळाला फार महत्त्व असते. गठ्ठा-मते मिळविण्यासाठी प्रत्येकच राजकीय पक्ष बांधणी करीत असतो. समाजाच्या विवक्षित बांधणीचा विचार करून, गठ्ठा-मते मिळविण्याच्या दृष्टीने अनुकूल गोष्टींचा लाभ उठविणे हे लोकशाही राजकारणाचे अंगभूत वैशिष्ट्यच आहे. पाकिस्ताननिर्मितींच्या चळवळीच्या ओघात मुस्लिम समाजाचे राजकीय संघटन अलगतावादी जमातवादी भूमिकेमधून पक्के बांधले गेले होते. आणि त्या संघटनेमध्ये मुल्लामौलवींनी, उलेमांनी मोक्याची भूमिका पार पाडली होती. स्थानिक मुस्लिम पुढाऱ्यांनाही धर्म/धर्मगुरू/धर्मस्थळ यांची मदत घेऊन समाजाला स्वतःच्या मागे उभे करणे सोयीचेच होते. आता, आपण शीख समाजाचे राजकीय संघटन व राजकारण पाहिले तर त्याचा घाट पण असाच

असल्याचे ध्यानात येईल.

एकात्म राष्ट्रीय समाजातही अनेक प्रकारे भेदाभेद असतात. अमेरिका हे राष्ट्र घ्या. गौरवर्णीय अमेरिकन हे युरोपमधल्या विभिन्न देशांमधून स्थलांतर करून तेथे स्थायिक झालेले आहेत. आयरिश, इंग्लिश, जर्मन, इटालियन वगैरे. याखेरीज चिनी, जपानी, आफ्रो-अमेरिकन (निग्रो) असे इतरही. ग्रेट ब्रिटनमध्ये इंग्लिश, स्कॉच, वेल्श असे मोठे प्रादेशिक समाज आहेत. ज्याला राष्ट्राच्या पोटातला 'उपराष्ट्रवाद' (sub-nationalism) म्हणता येईल तसा वेल्स,स्कॉटलंडमधील लोकांमध्ये पुष्कळच आहे. कॅनडा या राष्ट्रात वास्तविक, इंग्लिश भाषक व फ्रेंच भाषक दोघेही परकेच होते. आता ते कॅनेडियन झालेत. पण आजही फ्रेंच भाषक क्वेबॅक या भागाला उपराष्ट्राचा दर्जा मिळावा अशी मागणी करीत आहेत.

दोन कारणांनी इथे मामला अधिकच गुंतागुंतीचा आहे. प्राचीन काळापासून एका उपखंडपातळीवर व्यापक अर्थाने एक एकात्म समाज येथे नांदत आला. ही एकात्मता या समाजाला सर्वाधिक प्रमाणात येथील वैशिष्ट्यपूर्ण जातिव्यवस्थेने व तिच्याशी घनिष्ठपणे जोडलेल्या ग्रामव्यवस्थेने, आर्थिक-राजकीय व्यवस्थेने प्राप्त करून दिली. धर्म, भाषा, वंश इत्यादी बाबतींत हा देश प्राचीन काळापासून बहुजिनसीच राहिला आहे. धर्मभेदही येथे कसे होते? एकाच मोठ्या गोतावळ्यातील काही कुटुंबे हिंदू, तर काही मुसलमान तर काही शीख तर काही ख्रिश्चन असा प्रकार येथे होता. मुसलमान घेतले तरी, भारताबाहेरून आलेल्यांचे खात्रीने वंशज म्हणता येतील अशांचे प्रमाण दोनतीन टक्के असेल-नसेल. बाकीचे तर मूळ एतद्देशीयच. एकाच देहांची चिरफाड केली जावी तसे घडून फाळणी झाली. आणि तीही समजुतीने, गोडीगुलाबीने नाही; एका मोठ्या क्षेत्रामधील लोक परस्परांविषयी द्वेष करायला, अविश्वास-संशय बाळगायला लागली, आणि मोठ्या प्रमाणावर परस्परांशी हिंसा करीत, शत्रुत्व व कडवटपणा मनात ठेवून त्यांनी मनोमन स्वतःचीच चिरफाड केली.

१९४७ नंतरच्या काळात मुसलमान समाजाने आपली अस्मिता वेगळी राखून राजकारण केले यात अनपेक्षितही काही नाही वा आक्षेपार्हही काही नाही. पण आपला विशेष इतिहास त्यांनी ध्यानात घ्यावयास हवा होता, तो पुरेसा घेतला नाही. तो असा : (१) आपण जीना व मुस्लिम लीग यांच्या पाकिस्तानच्या मागणीच्या मागे एकजुटीने उभे राहिलो; मुस्लिम हे हिंदूंपेक्षा सर्व तऱ्हेने इतके वेगळे आहेत की, आपण एका राष्ट्र-राज्यात मुक्तपणे, समानत्वाने राहू शकणार नाही, हा द्विराष्ट्रवादी युक्तिवाद आपण उचलून धरला. (२) भारताने फाळणी झाल्यावर आपल्याला मोकळेपणे, बरोबरीने स्वीकारले; भडकलेल्या द्वेषाग्नीत आपली होरपळ व भारतामधून उच्छेद या गोष्टी घडणे अशक्य नव्हते. गांधींनी स्वतःच्या प्राणांची आहुती देऊन द्वेषाग्नी विझविला. उलट पाकिस्तानी राज्यकर्त्यांनी हिंदूंची बेदखली होऊ दिली. (३) हे सारे लक्षात घेऊन, जीना व मुस्लिम लीग यांचे फाळणीचे राजकारण, हिंसेचा अवलंब या गोष्टी घातक असूनही आपण त्याचे समर्थन केले हे चुकले; आता बहुसंख्य हिंदू, अल्पसंख्य मुसलमान या प्रकारचे धर्मवादी राजकारण आपण टाकतो, ही भूमिका अंगिकारली नाही. त्यांच्या राजकीय व धार्मिक पुढाऱ्यांनी आपले पूर्वीचे वळण कायम ठेवले. पुढारी अलगतावादी, धर्मवादी व याला पुष्टी देणारी पॅन-इस्लामिक भूमिका राबवत राहिले.

औपचारिक पातळीवर भारतीय राज्यघटना मुस्लिम समाजाने शिरोधार्य मानली खरी; पण आपली इस्लामिक अस्मिता कट्टर राखत, मुस्लिमांची चिरेबंद एकजूट वाढवून गठ्ठा मतांचे राजकारण करण्यावरच भर राहिला. धार्मिक-सामाजिक सुधारणांच्या प्रवृत्ती व वाटा बंदच करण्याचा आग्रह राहिला. (हमीद दलवाई व त्यांचे सहकारी यांचा महाराष्ट्रातला अनुभव बोलका आहे.) याचा परिणाम म्हणून धार्मिक चिकित्सेइतकीच ऐतिहासिक-सामाजिक चिकित्सेवरही बंदी घातलेली असावी अशी स्थिती आहे.

- ४ -

हिंदुत्ववादी पक्षाचे/विहिंपचे म्हणून जे वर तीन मुद्दे दिले आहेत त्यांची गंभीरपणे दखल घेऊन त्याला समजा, मुस्लिम समाजाने घ्यावयाचा म्हटले तर काय युक्तिवाद करता येईल?

(१) भारतात स्वतःची ओळख हिंदू म्हणून देणारे, ज्यांना हिंदू म्हणून इतरही ओळखतात असे, लोक बहुसंख्य आहेत ही गोष्ट खरी. पण धर्म, भाषा, वंश-वर्ण, जात-जमात, लिंग या बाबींवरून कोण किती आहेत याची मोजदाद,घेऊन हे कोणाचे राष्ट्र आहे हे ठरविण्याची भूमिका भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यात सक्रिय सहभाग असलेल्या, एकदोन अपवाद वगळता, सर्व राजकीय पक्ष व प्रवाहांनी नाकारलेली आहे.

किंबहुना, बहुसंख्य - अल्पसंख्य या प्रकारे समाजाची विभागणी करणे अमान्य करणारे हे राष्ट्र-राज्य आहे. निवडणुकीत, पुढे विधिमंडळात व संसदेत, ज्या राजकीय पक्षाला (वा आघाडीला) बहुमताचा पाठिंबा असेल त्याच्या हाती राज्यकारभार सोपवायची रीत म्हणजे हे राष्ट्र बहुसंख्यक समाजघटकाच्या धर्माचे, वा वंश - वर्णाचे (race), वा भाषेचे, वा संस्कृतीचे राष्ट्र हा लोकशाहीचा अर्थ मूळात नाही.

आता, हा प्रतिवाद ज्यांना ज्यांना म्हणून करावयाचा असेल त्यांचे स्वतःचे वर्णन या भूमिकेला अनुरूप हवे. आपण खरोखरच जगात लोकशाही नसलेल्या, 'इस्लामिक' घटनेनुसार राज्य करणाऱ्या राष्ट्र-राज्यांचे, धर्मपंडित/उलेमा यांचे समर्थन करीत नाही; त्यांचा विरोधच करतो असे दिसले पाहिजे. मुस्लिमांनी आत्मपरीक्षण करावे अशी ही बाब आहे, अशी भूमिका घ्यायला हवी.

(२) ज्यांनी इस्लाम धर्म स्वीकारला होता अशा जमातींनी भारतावर आक्रमण करून येथे राज्ये प्रस्थापित केली, आणि आपण श्रेष्ठतर परक्या वंशाचे लोक आहोत याचे आग्रहपूर्वक भान ठेवले; तसे त्यांच्या मूळ भूमीशी विविध प्रकारे संबंधही ठेवले. हा श्रेष्ठत्वाचा गंड राज्यकर्त्या वरिष्ठ अल्पसंख्यक थरात प्रकर्षाने होता. हीच येथील दरबारांमधील व बाहेरील मुख्य उलेमांची व धर्मपंडितांची भूमिका राहिली.

अभिजनवर्गातही, जे मनानेपण येथलेच झाले होते आणि जे वस्तुतः येथीलच होते असा एक उपवर्ग होता असे दिसते. त्यापलीकडे धर्मांतर करून इस्लाम स्वीकारलेले एतद्देशीय हिंदू व अन्य जातिजमातींतील लाखो लोक होते, जे भाषा, संस्कृती, वंश (ethnicity) या सर्व अंगांनी बाहेरून आलेल्या मुस्लिमांपेक्षा वेगळेच होते. गरीब आर्थिक स्थिती व

कनिष्ठ सामाजिक दर्जा असलेला हा जनसामान्य मुसलमान समाज अभिजनांपासून तसा दूरच होता. धर्मांतरानंतरही हा स्वतःच्या पूर्वीच्या चालीरीती, भाषा, संस्कृती सांभाळून होता.

भारतात इस्लामी आक्रमणाचा एक अंगभूत भाग म्हणून मूर्तिभंजन सार्वत्रिक व मोठ्या प्रमाणावर झाले; तसेच बळाचा, सत्तेचा धाक घालून धर्मांतरेही सामूहिक पातळीवरील आरंभीच्या काळात तरी झाली असावीत. कोणत्या समूहांची, किती संख्येने, कोणाकोणाच्या राजवटीत सक्तीने धर्मांतरे झाली याचा तपशीलात अभ्यास झाला नसेलही, पण असे काही घडलेच नाही अशा स्वरूपात प्रतिवाद का करावा? तेव्हा, इतिहासात जे घडले ते सर्वांनीच स्वीकारावे. मुस्लिम अभ्यासक, पुढारी, उलेमा वगैरे असे जर म्हणाले की, हे ऐतिहासिक तथ्य म्हणून आम्ही स्वीकारतो, पण आम्हाला पुढे असे म्हणावयाचे आहे की, जे आक्रमक म्हणून येऊनही येथेच स्थिरावले, ज्यांच्या कबरी येथेच आहेत, ज्यांचा जन्म व कारकीर्द येथे गेली, त्यांचाही हाच देश बनला. धर्मदृष्ट्या अंशतः ‘पुण्यभू’ भारतीय उपखंडाबाहेरच राहणार; पण येथेही धर्मदृष्ट्या पवित्र स्थळे आहेतच की, आणि सर्वांची ‘पितृभू’तर हीच आहे. जे घडले ते सर्वच चांगले घडले नाही, पण जे घडले त्यामधून आम्हा भारतीय मुसलमानांचा समाज उत्पन्न झाला आहे. त्या गतेतिहासासाठी आम्ही जबाबदार आहोत असे म्हणून आक्रमक हटविण्याची गोष्ट करणे योग्य नाही. आज हा आपला साऱ्यांचाच इतिहास व हा आपल्या सर्वांचाच वारसा आहे. यातल्या त्याज्य गोष्टी आम्ही टाकतो आणि तुम्ही पण टाका. आपण मिळून पुढची वाटचाल करूया.

मुस्लिम समाज पुढे असेही म्हणू शकेल : प्रभू रामचंद्र आमच्याही वारशाचा, परंपरेचा व संस्कृतीचा भाग आहे. हे भारतीय मुसलमानांचे व हिंदूंचे वैशिष्ट्य आहे की, ते एकमेकांच्या उत्सवांमध्ये, धार्मिक व सामाजिक प्रसंगांमध्ये सहभागी होत आले. बाबरी मशीद तुम्ही पाडायला नको होती. राममंदिराची उभारणी ही प्रभू रामचंद्रांच्यावरील भक्तीपोटी करावी; इस्लामचे आक्रमण परतवून लावण्याचा मुद्दा त्याच्याशी जोडू नका. वर्तमानात आम्ही आक्रमक नाही नि तुम्ही पराभूत नाही. आपण हातात हात घालून राममंदिर उभारूया. मशीद पडलीच आहे; एवढी ती विवक्षित जागा तुम्हाला पवित्र वाटते आहे तर मंदिर तेथे बांधा, आणि जवळ आपण नवी मशीदही बांधू, ती बाबराच्या नावे बांधली पाहिजे असे थोडीच आहे?

(३) हिंदू व मुसलमान, दोन्ही समाजांनी वासाहतिक प्रभुत्वाच्या काळात, एका विवक्षित राष्ट्रवादी तत्त्वज्ञानाच्या चौकटीत, भयगंडापोटी आपापल्या अस्मितांचा आक्रमक स्वरूपात परिपोष केला, एकमेकांवर मात करण्यासाठी. त्याच काळात ज्यांनी राष्ट्रसभेची स्थापना केली व तिचे संगोपन केले त्या व्यक्तींनी भारतीय एकराष्ट्रीयत्वाचे एक उन्नत स्वप्न पाहिले. त्यांच्या विचारव्यूहात कोणावर मात करण्याचा, प्रभुत्व प्रस्थापित करण्याचा विचार नव्हता; हिंदू, मुसलमान, पार्शी - भारतातील सर्व विभिन्न लोकांच्या सहयोगी, अनाक्रमक, सहिष्णू, उदारवृत्तीचे पोषण करणारा, विवेकनिष्ठ व संयमी असा राष्ट्रवाद त्यांच्या कल्पनेत होत. राष्ट्रसभेमध्ये सामील न होण्याचा सल्ला आम्हा मुसलमानांना आमचे पुढारी सर सय्यद अहमद खान व त्यांचे ब्रिटिश अंमलदार/सल्लागार मित्र यांनी दिला. तो आमच्या समाजाने मानला ही मोठी चूक झाली.

भारताची फाळणी, वस्तुतः, दोन धर्माधिष्ठित राष्ट्र-राज्यांची निर्मिती नव्हती. मुस्लि- बहुल आणि हिंदु-बहुल अशी ती प्रादेशिक विभागणी होती. दोन्ही नवी राष्ट्र-राज्ये लोकशाही, सेक्युलर राष्ट्र-राज्ये म्हणून आपला कारभार चालवतील आणि दोन्ही राष्ट्रांमध्ये संमिश्र हिंदू-मुस्लिम वस्ती राहील हे गृहीत होते. पण फाळणीच्या आसपास विकाररूपी. षड्रिपूंनी उत्तर भारताच्या विस्तीर्ण प्रदेशात लोकांच्या मनांचा ताबा घेतला, आणि भीषण हत्याकांड झाले. यामुळे मने जी कलुषित झाली ती अजून मोकळी, निरोगी व शांत झालेली नाहीत.

हिंदू व मुसलमान, दोन्ही समाजांनी वासाहतिक कालखंडात जोपासले गेलेले ग्रह-पूर्वग्रह, भयगंड व महत्त्वाकांक्षा यांच्यात नीरक्षीरविवेक करून ज्या टाकण्यालायक गोष्टी आहेत त्या टाकल्या पाहिजेत. निर्भय, निर्वैर बनावे ही सर्वच समूहांची गरज आहे. या आंतरिक बदलाचाच एक भाग म्हणून परस्परांविषयी आवर्जून क्षमाशील राहून मैत्रीभावाची जोपासना करावयास हवी.

जगाच्या पाठीवरील सर्व मुसलमानांची मिळून बंधुभाव, समता व न्याय या मूल्यांवर उभारलेली एकच जमात आहे, ही इस्लाम धर्माची शिकवण आहे. राज्यसत्ता व धर्मपीठे/धर्मगुरू यांचे हितसंबंध स्वतःची सत्ता निरंकुश करण्यात, स्वतःच्या हाती केंद्रित करण्यात आणि स्वतःच्या संकुचित स्वार्थी हितसंबंधांसाठी ती राबविण्यात असतात. 'इस्लामचा स्वीकार केलेल्या सर्वांची एक भ्रातृ-जमात (Brotherhood of Islam) ' ही एक समता, न्याय व बंधुभाव प्रस्थापित करण्याची क्रांतिकारी शक्ती पोटात असलेली शक्ती आहे. त्या संकल्पनेचा जो संकुचित राजकारणी वापर गेल्या शंभर वर्षांमध्ये केला गेला त्याचा धिक्कार करून, त्या संकल्पनेला अधिक विशाल, उन्नत व प्रस्तुत रूप द्यायला हवे. हे शक्य आहे, हे भारतामध्ये कबीर - नानक या साधुपुरुषांपासून, रामकृष्ण परमहंस, गांधी येथपर्यंत सर्वांनी उक्ती - कृतीने दाखवून दिले आहे. हा वारसा आम्ही भारतीय मुसलमान पुढे चालवू म्हणतो. हिंदू व इतरही समाजघटकांचा आम्हाला सहयोग मिळावा अशी आशा आम्ही बाळगतो.

या प्रकारे जर मुस्लिम समाजातील सुधारकी - विवेकी व्यक्ती व संघटनांनी प्रतिवाद केला तर हिंदुत्ववाद्यांच्या मुद्यांमधील तथ्य स्वीकारून पुढचे पावल मिळून टाकण्याचे आवाहन करण्याचे रूप या प्रतिवादाला प्राप्त होते. असा सत्यनिष्ठ व उदार प्रतिसाद देण्याचे महत्त्व याही कारणासाठी आहे की, विहिंपछाप वैरभावाची पुष्टी करणाऱ्या कट्टर भूमिकेत जे हिंदू नाहीत, जे साधे हिंदू आहेत त्यांच्या हृदयाला स्पर्श करणारी व बुद्धीला आवाहन करणारी ती गोष्ट ठरेल. या प्रकारे मैत्री, सौहार्द व सहकार्य यांसाठी हात पुढे करणाऱ्या कृतींची गरज आहे. (अर्थात, हात दुसऱ्या बाजूनेही पुढे व्हायला हवा, म्हणजे कृतीपण व्हायला हवी. याचा विचार याच लेखात पुढे केला आहे.)

- ५ -

इकॉनॉमिक अँड पोलिटिकल वीकली या सुविख्यात नियतकालिकात (१६-२३ मे १९९२ च्या अंकात) जवळपास दहा वर्षांपूर्वी अकील बिलग्रामी यांचा 'व्हॉट इज ए मुस्लिम? फंडामेंटल कमिटमेंट अँड कल्चरल आयडेंडिटी' असा एक लेख प्रसिद्ध झाला होता. योगायोग असा की, तो नेमका यावेळी वाचनात आला. तो साराच लेख चिंतन-मनन

करण्यालायक आहे. पण त्यातला एक मुद्दा या विवेचनात प्रस्तुत व महत्त्वाचा आहे.

आधुनिक निधर्मी विचाराच्या वडिलांच्या प्रभावाखाली आपण लहानाचे मोठे झालो, आणि कम्युनिस्ट कल असलेल्या व्यक्तींचा जो पारंपरिक आक्रमक सेक्युलर पवित्रा असतो तो एके काळी आपला होता, अशी त्यांची स्वतःची ओळख लेखात एका ठिकाणी येते. इस्लामच्या सुधारणेमध्ये त्यांना आधीच राजकीय अंगाने रस असण्याचा भाग म्हणून इस्लामी अस्मितेच्या विषयात त्यांना रस आहे, असा खुलासा त्यांनी केला आहे.

बिलग्रामी पुढे असे म्हणतात, “इस्लामशी असलेल्या निष्ठेमध्ये अंतर्भूत असे जे अनेक विभिन्न घटक आहेत त्यांपैकी काहींवरील निष्ठा, त्यांनाच कदर असलेल्या अन्य मूल्यांसाठी शिथिल करण्याची वा त्यागण्याची मुसलमान समाजातल्या व्यक्तींची कोठवर तयारी राहील यावर इस्लाममधील सुधारकी चळवळीचे भवितव्य अवलंबून आहे."[*] मुस्लिम समाजाचे चित्रण त्यांनी 'a highly diverse and internally conflicted religious community' असे केले आहे. इस्लामवरील निष्ठा अशी पराकोटीची व अखंड (monolithic) की तीपासून रतिभरही ढळणे शक्य नाही, अशा व्यक्ती नसतीलच असे म्हणता येणार नाही, पण प्रत्यक्षात अशा व्यक्तींची संख्या मर्यादितच आहे असे त्यांचे निरीक्षण.

जे नेमस्त, सुधारकी मुसलमान आहेत त्यांच्या अंतर्यामीच आज एक द्वंद्व चालू आहे असे बिलग्रामी यांनी म्हटले आहे. त्या द्वंद्वाची मांडणी त्यांनी पुढीलप्रमाणे केली आहे. "केवळ एका इस्लामलाच म्हणजे व्यवहारात, कुराणातला शब्द न शब्द प्रमाण मानावयाचा व उलेमांचा/धार्मिक महंतांचा अधिकार मान्य करावयाचा - अभंग अशी पूर्ण निष्ठा वाहायची या भूमिकेला असलेला विरोध आणि दुसरीकडे, राजकीय व्यवस्थेच्या राज्याच्या संदर्भात तपशीलवार बांधिलकीची मागणी करणाऱ्या धर्मावरील श्रद्धा आणि या श्रद्धेला तिचा भाग असलेल्या तपशीलवर बांधिलकीला - स्वतःचे मतलबी हितसंबंध साधायच्या दृष्टीने इस्लामिक केवलवादी (Islamic absolutism) मंडळींचे सततचे आवाहन यांमधून उत्पन्न होणारा ताण" हा पेच आहे.[+]

स्वतःची मुस्लिम अस्मिता व तिच्यावरील निष्ठा ही अशी काही पायाभूत गोष्ट आहे की ती मुसलमान सुधारक व्यक्ती टाकून देऊ इच्छित नाही. पण त्याला सुधारणाही हवी आहे. यातले तुला एक काही तरी निवडावे लागेल असे 'मूलतत्त्ववादी' हिंदुत्ववादीही त्याला सांगत आहेत व मुस्लिम कट्टर 'मूलतत्त्ववादी' ही, ही विचार करण्यासारखी गोष्ट आहे.

मुस्लिम अस्मितेला व निष्ठेला हा केवलवादी (absolutism) घाट का प्राप्त झाला व त्याला एवढी टोकाची निष्ठा ठेवण्याची निकड मुसलमानांना वासाहतिक प्रभुत्वाखालील देशांमध्ये का वाटली, हा प्रश्न बिलग्रामी उपस्थित करतात. 'स्व'ची निरंतरच्यासाठी व्याख्या करून तशी अस्मिता व त्या अस्मितेला निष्ठा उत्पन्न करणे ही माणसाची एक पायाभूत गरज आहे, हे म्हणणे बिलग्रामींना योग्य वाटते; पण त्याच वेळी अशी अस्मिता व निष्ठा ही केवलवादी, अपरिवर्तनीय व परिपूर्ण हवी, हे म्हणणे बिलग्रामी नाकारतात. अशी प्रत्येक अस्मिता-निष्ठा ही ऐतिहासिक, सामाजिक व भौतिक

परिस्थितीमधून साकारलेली असते, असे त्यांचे म्हणणे. त्यामुळे तिचा आशय परिवर्तनीय असू शकतो. आज अनेक मुस्लिम देशांमध्ये एक कट्टर व बंदिस्त - साचेबंद अस्मिता वरचढ असल्याचे आढळत असेल तर त्याचे स्पष्टीकरण आपण विश्लेषणाद्वारे देऊ शकतो. ते म्हणतात, “(It) is the product of a long colonial and post-colonial history, which has shaped a community's perception of itself in terms of the other.. if Islam is a ‘fundamental ' commitment today.... It has a vital defensive function in a people's stanggle to achieve a sense of identity and self-respect in the face of that history and the perceptions formed by it."

पण पुष्कळदा हे स्पष्टीकरण हाच एक खोडा बनतो. म्हणजे असे की, अमूक एका कारणपरंपरेमुळे अस्मितेने अमुक एक आशय धारण केला आहे व ती अस्मिता त्या समाजाला आत्मसन्मान व स्वायतत्ता प्रदान करत आहे असे मान्य केले, की त्या अस्मिता-निष्ठेची चिकित्सा करून टाकण्यासारख्या गोष्टी टाकायला सांगणे म्हणजे समाजाच्या आत्मसन्मान व स्वायत्तता यांचे आधारच आपण काढून तर घेत नाही ना, आणि आपल्या समाजाला उघडे तर पाडत नाही ना, ही शंका/चिंता आपली मुस्कटदाबी करते आणि त्याचा फायदा कट्टर, केविलवादी अस्मिता-निष्ठा यांचे पुरस्कर्ते उठवतात. सुधारकी विवेकनिष्ठ मुसलमानांच्या बाबतीत असे काहीसे झाले आहे असे बिलग्रामी सुचवतात. ते म्हणतात, “It is because their commitment to Islam today is to a large extent governed by the highly defensive function that moderate Muslims find it particularly difficult to make a substantial and sustained criticism of Islamic ***** and this... leaves them open to be ***** by the political efforts of absolutist movements which exploit the doctrine for **** ends.... Thus it is that the historically determined function of their commitment, the source of their very self-identity, loops back reflexively upon Muslims to paralyse their capacities for self-criticism."

आपण स्वतःच्या मुस्लिम अस्मिता-निष्ठा यांना जो आशय प्राप्त करून दिला होता तो एका विशिष्ट परिस्थितीत एक विशिष्ट प्रयोजन साध्य करण्यासाठी दिला होता, हे समजून घेतल्यावर, वस्तुतः परिस्थिती व प्रयोजन यात जर फरक पडला असेल तर अस्मिता-निष्ठा यांचा आशय यांची चिकित्सा करण्याची निकड तीव्र झाली पाहिजे. मुसलमान अशी अशी भूमिका का घेतात, याचे 'त्रयस्थ' ('third person') स्पष्टीकरण देऊन थांबणे म्हणजे आपण स्वतःचे कर्ता (free agent) हे स्वरूप विसरणे होय असे बिलग्रामींनी म्हटले आहे ते विशेष ध्यानात घेण्यासारखे आहे.

भारतातील नेमस्त, सुधारकी मुस्लिमांपैकी पुष्कळ जण कट्टर मुस्लिम मूलतत्त्ववाद्यांच्या कृत्यांचे, पवित्र्यांचे, भूमिकांचे स्पष्टीकरणात्मक समर्थन करतात, वा हिंदुत्ववाद्यांच्या माथी दोष देऊन मोकळे होतात, वा गप्प बसतात; मुस्लिम राहावयाचे असेल तर याच आशयाची व घाटाची अस्मिता व निष्ठा प्रकट केली पाहिजे असे त्यांना वाटते; मूलतत्त्ववाद्यांच्या आग्रही मागणीचा प्रतिवाद करून ते अस्मिता-निष्ठा यांना चिकित्सेचा विषय बनवीत नाहीत.

सुधारणेचा पक्ष घेणाऱ्या मुसलमानांनी पर्यायी इस्लामिक अस्मिता व निष्ठा समोर ठेवायला हवी, आणि धिटाईने त्यामागची कारणमीमांसा केली पाहिजे, तारतम्याने आशयातील परिवर्तनाचा आग्रह धरला पाहिजे असे बिलग्रामी सुचवतात. कट्टर मूलतत्त्ववादी अस्मिता-निष्ठेचा अतिरेकी आग्रह - म्हणजे कुराण, हादिस, शरीयत यांना संपूर्णपणेच (म्हणजे त्यांतील प्रत्येक म्हणणे) स्वीकारले पाहिजे - राखण्यामधून आपण केवळ स्वतःची कोंडी करून घेतली आहे; समाजाचा ना भौतिक अभ्युदय साधला गेलाय ना आध्यात्मिक असे स्पष्ट म्हणून, बिलग्रामींच्या म्हणण्याप्रमाणे, त्यांनी म्हणायला हवे, “It is up to us to assess the relative merits of its diverse doctrinal commitments... up to us to oppose the inviolability of the Sharia, to fashion a depoliticized Islam... so that it does not remain perpetually exploitable by the fundamentalist political factions, whom we oppose."

- ६ -

आपण आता हिंदुत्ववादी पक्षाकडे वळूया. काही वर्षांपूर्वी 'गर्व से कहो हम हिंदू है।' असे हिंदूंनी म्हणावे यासाठी मोहीमच चालविली गेल्यासारखी होती. सेक्युलर, डाव्या, पुरोगामी मंडळींची याला फार तीव्र प्रतिक्रिया आली. अकील बिलग्रामींचा अतिशय संक्षेपाने दिलेला वरील युक्तिवाद येथेही प्रस्तुत आहे. म्हणजे असे की, आपण हिंदू आहोत हे गर्वाने सांगणे आत्मसन्मानाच्या, स्वायत्ततेच्या (autonomy), कर्तेपणाच्या दृष्टीने आवश्यक आहे असे 'आतला आवाज' सांगत असेल तर तसे म्हणायलाच हवे. कारण त्या व्यक्तीची वा समूहाची ती गरज आहे; कारण इतिहासात असे काही घडले आहे की, स्वतःची ठासून अशी ओळख देण्यावर आत्मसन्मान व स्वायत्तता व कर्तेपणा अवलंबून आहे. बिलग्रामींना अनुसरून, मग अशी गरज असलेल्या सर्वांना आपण तीन गोष्टी सांगितल्या पाहिजेत : (१) ही गरज कोणत्या ऐतिहासिक, राजकीय व सामाजिक घडामोडींमुळे निर्माण झाली तो संदर्भ सतत ध्यानात ठेवा. विशेषेकरून, ज्या साम्राज्यवादी सत्तांनी ही गरज निर्माण केली त्यांनी तुमच्या अस्मितेचा आशय निश्चित करणारी व्याख्याही केली का, आणि ती व्याख्याच आपण अतिखोलवर स्वीकारण्याची भूल तर करीत नाही ना, याचेही भान सतत राहू द्या. धर्माची तत्त्वे व आशय, समूह व व्यक्ती यांची अस्मिता ही कोणत्या तरी एका काळाच्या एका क्षणी, कोणी एक व्यक्ती वा ग्रंथ वा धर्मपीठ कायमच्यासाठी ठरवू शकते अशा या गोष्टी आहेत, की स्थल-काल-परिस्थिती व गरजा यांचा विचार करून आपण तिची पुनर्व्याख्या करावयास मोकळे आणि स्वायत्त असतो? आणि आपण असे मानीत असलो, की देव/प्रेषित/गुरू यांच्यापैकी कोणी कायमची, सनातन, केवल व अपरिवर्तनीय अशी अस्मितेची हिंदू असणे म्हणजे तत्त्व व व्यवहार यांबाबतीत असे - असे बोलणे-वागणे-मानणे मांडणी केली आहे, तर ही मान्यता आपल्या मनात कोणी घातली आणि जे याचा आग्रह धरतात त्यांचा व्यवहार, आचार यांचा इतिहास काय आहे, याचीही तपासणी तर करा.

(२) 'गर्वसे कहो' याचा अर्थ गर्विष्ठ बनून, घमेंडखारपणे हिंदू म्हणून उभे ठाका असा याचा अर्थ तर होता कामा नये ना? कारण एरवी आपल्या धर्माची गुणवैशिष्ट्ये सांगत असताना गर्व, घमेंड माणसाचा विनाश, सर्वनाश घडवून आणते ही धर्माची शिकवण असल्याचे सांगितले जाते, हे लक्षात घ्या. (३) 'मी हिंदू आहे' एवढे म्हणणे, अभिमानाने म्हणणे पुरेसे ठरत नाही. मंबाजी हा पण हिंदू होता आणि तुकाराममहाराज पण हिंदूच होते. तेव्हा हिंदू कोणत्या जातकुळीचा, या प्रश्नाचे उत्तरही तर दिलेच पाहिजे. 'गर्वसे कहो हम हिंदू है' हा संदेश देणारे जो हिंदूचा आदर्श नमूना पेश करीत आहेत तो नमूना सात्त्विक आहे की तामसिक, हे तपासून पहावयास हवेच ना?

व्यक्ती व समूह यांच्या ठायी हिंस्र उन्माद, सूडबुद्धी, वैरभाव उत्पन्न करणे हे नैतिकदृष्ट्या अत्यंत गर्हणीयच होय. कारण ज्या षड्विकारांना रिपु मानलेले आहे तेच जोपासण्याचे काम येथे केले जात आहे. विश्वहिंदूपरिषदेच्या प्रवक्त्यांची भाषणे व कृत्ये, त्यांच्या अनुयायांच्या उक्ती व कृती विकारवश असतात आणि विकार उत्तेजित करणाऱ्या असतात.

दुष्टांचे पारिपत्य वा निर्दाळण प्रसंगी शस्त्र हाती घेऊन करावे लागते; तसेच, प्रसंगी स्वसंरक्षणार्थ शस्त्र हाती घ्यावे लागते, ही भूमिका मोठ्या हिरिरीने मांडली जाते. भगवान श्रीकृष्ण व प्रभु रामचंद्र यांची उदाहरणे दिली जातात. या पौराणिक व्यक्तींना देवत्व भारतीयांनी प्रदान केले आहे. या इहलौकिक - ऐतिहासिक व्यक्ती होत्या का, व असल्याच तर त्यांची ऐतिहासिक चरित्रे काय होती, हे प्रश्न तूर्त बाजूला ठेवले तरी, ज्या व्यक्तींचे 'दुष्टत्व' निर्विवादपणे सिद्ध झाले आहे व विवेक, संयम, शहाणपणा, सामोपचार या सगळ्याच्या पलीकडे ज्यांनी दुष्टत्वाची भूमिका घेतली आहे अशा व्यक्तींविरुद्ध शस्त्र हाती घेण्याची गोष्ट करण्यास फार तर श्रीकृष्ण व राम यांचा आधार घेता येईल. पण शस्त्र हाती घेणाऱ्याला तर विशेषच संयमी, विवेकी, मर्यादशील असावे लागते; वैरवृत्ती, सूडबुद्धी यांपासून मुक्त असावे लागते, हीच खरी या दैवतांची शिकवण आहे. आपल्या जवळचे ऐतिहासिक उदाहरण छत्रपती शिवाजी महाराजांचे आहे. मुसलमानी राजवटींशी, त्यातही औरंगजेब या महत्त्वाकांक्षी कर्तबगार बादशहाविरुद्ध दीर्घकाळ लढाया करून स्वराज्याची संस्थापना त्यांनी केली. त्यांच्या काळी शिष्टसंमत असलेल्या शस्त्राच्या मार्गाचा त्यांनी जरूर तेथे निःसंकोचपणे वापर केला. पण आपण त्यांना पूजनीय मानतो ते द्वेष व सूडबुद्धीरहित, विवेकी, मर्यादशील अशा त्यांच्या सुष्ट व्यक्तित्वामुळे.

विश्वहिंदूपरिषद व तिच्या बरोबर असलेल्या संघ-परिवाराच्या व अन्य संघटना यांच्या हिंदुत्वाविषयीही तीन गोष्टी मनात येतात : (१) देशात स्वतःस हिंदू म्हणविणाऱ्यांचे प्रमाण साठसत्तर टक्के तरी खासच असूनही, यांच्या ठायी मुसलमान, ख्रिश्चन, डावे - पुरोगामी यांच्याविषयी इतकी अविश्वास संशय, द्वेष, सूड ही भावना का? बरे, भारतात अ-हिंदूंच्या हाती शासन-प्रशासन, सैन्य - पोलीसयंत्रणा, औद्योगिक व्यापारी ताकद निर्णायक प्रमाणात एकवटली असल्याचे चित्रही नाही. यांचा आत्मसन्मान दुसरा कोणी धोक्यात आणू शकेल अशी स्थिती नाही.

(२) बाबरी मशीद वा अन्य काही ठिकाणच्या अ-हिंदूंच्या विवक्षित धर्मस्थळांचा हिंदूंच्या दैनंदिन वा प्रासंगिक धर्मपालनात अडथळा रोज उठून होत होता वा आहे असेही चित्र नाही. या देशाच्या दृष्टीने विचार केला तर, वस्तुतः,

ख्रिश्चन, मुस्लिम, यहुदी, पारशी हे परके परधर्मीय नाहीतच. धर्मप्रसार करण्याचे स्वातंत्र्य आपण सर्वांनाच दिले आहे. आपला अनुभव असा की, भारत हे राष्ट्र-राज्य व त्याचे राष्ट्रीयत्व यांना वा हिंदू धर्माला संकट वाटावे अशा प्रमाणावर धर्मांतरे करणे कोणत्याच धर्मीयांना जमेल ही शक्यता नाही.

हिंदुत्ववाद्यांच्या मनात एवढे भय का असावे, आणि आत्मविश्वासाचा अभाव का आढळावा? त्यांचा आक्रमक पवित्रा, त्यांच्या ठायी प्रचंड भयगंड आणि आत्मविश्वासाचा अभाव असल्याचेच प्रकट करतो.

(३) पण खरा प्रश्न हाच विचारायला हवा की, बाबांनो, तुम्हाला हिंदू धर्माविषयी पोटतिडिक व आस्था तरी खरोखरी आहे का? हिंदू समाजातील शोषित-पीडित-गरीब-गरजू अशा कोट्यवधी लोकांच्या स्थितीने तुमच्या ठायी कळवळा उत्पन्न होतो का? अजूनही हिंदू म्हणविणाऱ्या कोट्यवधींच्या वागण्या-बोलण्यात स्पृश्यास्पृश्यता व जातपात आढळते त्याविषयी अपराधी वाटते का?

सत्तेच्या लालसेपोटी तर तुम्ही धर्माचा मुद्दा हातात घितलेला नाही? बिलग्रामींनी 'इस्लामच्या राजकारणीकरणा'चा मुद्दा केला आहे तो येथेही लागू पडतो. म्हणजे, वासाहतिक प्रभुत्वाच्या काळात धर्माच्या आडून सत्तेचे राजकारण करण्याला अवकाश उत्पन्न झाला. तसा धर्माचा वापर येथील हिंदू व मुस्लिम समाजांनी करण्यात ब्रिटिश राज्यकर्त्यांचा हितसंबंध होता. इंग्रज गेले पण धर्माच्या आडून एकमेकांविरुद्ध सत्तेचे राजकारण करण्याची गोष्ट राहिलीच.

खेदाची गोष्ट अशी की, धर्माच्या आडून केल्या जाणाऱ्या सत्तेच्या राजकारणामुळे सत्तेचा लाभ कोणाकोणाला होत असेल तो होवो, पण धर्म बुडतो, कारण तो एका साच्यात बंदिस्त केला जातो. (कारण एरवी त्याचा सत्तेच्या राजकारणासाठी वापर कसा करता येईल?)

ज्यांना हिंदू धर्म वर्धिष्णू राहायला हवा आहे, जगातील विभिन्न धर्मीयांच्या आदरास अधिकाधिक पात्र व्हायला हवा आहे त्यांनी विश्वहिंदू परिषदेच्या तावडीतून स्वतःच्या धर्माची तातडीने सोडवणूक करून घेण्याची वेळ आली आहे.

- ७ -

भारत, पाकिस्तान, बांगला देश तिन्ही राष्ट्र-राज्ये राहणार, आणि ती परस्परांची शेजारी म्हणूनच राहणार. भारतातले मुसलमान भारताचे नागरिक म्हणून राहणार. केवळ भारतीय राज्यघटनेने त्यांना नागरिकत्व दिले आहे म्हणूनच नाही; तर हीच त्याची पितृभू आणि अंशतः पुण्यभूही आहे म्हणूनही हक्काने स्वदेशात राहणार.

प्रश्न हिंदू, मुसलमान, ख्रिश्चन सर्वांच्याच समोर उपस्थित आहे, की शेजारी म्हणून आपण सतत एकमेकांशी भाऊबंदकी गाजवीत राहावयाचे, आणि आपले सतत खच्चीकरण स्वतःच करीत राहावयाचे? एकमेकांविषयी अविश्वास, संशय, भय, कटुता, द्वेष, वैर जोपासून आपण गाळात जाण्यात व तेथेच हळूहळू मरणमंथाला लागण्यात आपण काय मिळविणार आहोत? आणि कोणत्या धर्माची शिकवण, अगदी गाभ्याची, पायाभूत शिकवण ही असल्याचे म्हणता येईल? येशू ख्रिस्ताची, की गौतम बुद्धाची, की गुरू नानकांची की कबीराची की ज्ञानेश्वरांची की पैगंबरांची?

भाऊबंदकी जोपासत व टिकवून धरीत एकमेकांचे शेजारी म्हणून राहण्यात सुखसमाधान व आनंद व विकास समृद्धी नाही हे भारत, पाकिस्तान व बांगला देश अनुभवीत आहेतच ना? परवा गोध्रा स्टेशनवर साठएक रामसेवकांना जमावाने मारले; मग रामभक्तांनी गुजराथेत पाचसातशे लोकांचे बळी घेतले. आम्ही तुमच्या दहा-पंधरा पटीने माणसे मारली की नाही, असे छाती पुढे काढून म्हणणे हिंदूला शोभते?

दोन्हीकडची हिंसा ही भ्याडांची हिंसा होती. भय माणसाला भ्याडही बनवते आणि खोटारडा, लुच्चा आणि अनुकूल संधी मिळाली की क्रूर. याचेच प्रदर्शन पुनःपुन्हा आपण करीत राहू तर भारत नावाच्या राष्ट्राचे असे कोणते भले होणार आहे? शक्यता अशी आहे की, आपले स्वातंत्र्यही आपण गमावून बसू. आज अफगाणिस्थान स्वतंत्र नाही; पाकिस्तान निमस्वतंत्रच आहे. अमेरिकेने जगाला हा संदेश दिला आहे की कोणत्याही राष्ट्राने आपण सार्वभौम व स्वतंत्र आहोत म्हणून काहीही करावयास मोकळे आहोत असे समजू नये.. आणि उद्याच्या जगात जर संयुक्त राष्ट्रसंघ बलाढ्य झाला आणि त्याने जर खरोखरी अशी भूमिका राबवली की सार्वभौम व सत्य आहे ती माणुसकी, न्याय, समानता, व्यक्ती व समूह यांचा सन्मान व स्वायत्तता यासारखी मूल्ये; राष्ट्र - राज्यांनाही वंशविच्छेदाचा, बळजोरी करीत राहण्याचा हक्क नाही, तर त्याचे स्वागतच करायला हवे.

हिंदू व मुसलमान, दोन्ही समाजांना गरज आहे ती निर्भय, निर्वैर बनण्याची. निर्भय व निर्वैर व्यक्ती व समूह आत्मसन्मानाच्या, स्वायत्ततेच्या रक्षणासाठी, दुष्टांच्या निर्दाळणासाठी, त्याला शूराची अहिंसा साधत नसेल तर, शस्त्र चालवू शकतो, असे अहिंसेचे पाईक महात्मा गांधी यांनीच सांगितले नाही का? पण मग त्या हिंसेला निर्भयतेची, निर्वैरतेची, सुष्टपणाची लक्ष्मणरेषा न ओलांडण्याची मर्यादा पण सांभाळण्याचे भान राखावे लागते, व तसे निर्भय, निर्वैर माणूस वा समूह राखतोही.

- ८ -

आपले एक चुकलेय. हिंदू व मुसलमान दोन्ही समाजांनी आपले भवितव्य सत्तेसाठी आकांक्षी असलेल्या, सत्तेसाठी मूल्यांना, सज्जनतेला, माणुसकीलाही पारखे होण्याची तयारी असलेल्या आणि धर्माआडून राजकारण करणाऱ्या नेत्यांच्या हाती सुपुर्द केले आहे.

यांच्यापैकी कोणाचाही पक्ष घेऊन, प्रतिपक्षीयाच्या अमूक-तमूक उक्ती-कृतीमुळे असे घडले, वा घडते, असे स्पष्टीकरण देऊन, आपण ज्या पक्षाचा कैवार घेतला असेल त्याला पाठीशी घालण्याने ही कोंडी फुटणार नाही. कारण हीच चाल प्रतिपक्षाचा कैवार घेणारेही खेळतात हा आपला अनुभव आहे. दंगलीची मीमांसा व दोषारोपण कोण कसे करते हे या अंगाने पाहिले तरी हे तथ्य ठसेल.

बिलग्रामी नेमस्त सुधारकी मुसलमांनाना उद्देशून या संदर्भात जे म्हणतात ते मार्मिक व मोलाचे आहे. कोणत्याही व कितीही प्रतिकूल परिस्थितीत माणूस आपले कर्तेपण ('free agency') जतन करू शकतो. स्पष्टीकरणात्मक

विवेचनानंतर, त्या मीमांसेच्याही बाहेर येऊन - कारण त्या मीमांसेमध्ये आपण विषयवस्तू असतो - विषयी/कर्ता म्हणून चिकित्सा करण्याचे व योग्य कृती वा शोध घेण्याचे काम हे केलेच पाहिजे. नेमस्त सुधारकी मुसलमान म्हणून तो आपला अधिकार आहे व ती आपली जबाबदारी व कर्तव्यपण आहे.

भारताला एकनिष्ठ राहणाऱ्या सर्वांचा, स्वतंत्र व समान व्यक्ती व समूहांचा परस्परांमध्ये ऐक्यभाव प्रकट करणारा एक समाज भारतामध्ये निर्माण करण्याला ज्यांची बांधिलकी आहे अशा सर्वांनी एकत्र येऊन चिकित्सक सहृदय संवाद करण्यामधून कृतीची वाट स्पष्ट होत जाईल.

** "The fate of a reformist movement within Islam would depend on the extent to which Muslim population will consider the details of their identification with Islam as negotiable, in the face of other values which they cherish."*

+ "This is the tension generated by their opposition to Islamic absolutism on the one hand, on the other, their fall in a religion which is defined upon detailed commitment with regard to the polity, commitment which Islam absolutists constantly invoke to their own advantage."